

حیات علمی و فرهنگی شیعیان امامیه

از قرن پنجم تا نیمه قرن هفتم ق.

دکتر محمد طاهر یعقوبی
عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور

زمستان ۱۳۹۴

یعقوبی، محمدطاهر، ۱۳۵۲ -

حیات علمی و فرهنگی شیعیان امامیه از قرن پنجم تا نیمه قرن هفتم ق. / محمدطاهر یعقوبی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ اصفهان: قطب علمی مطالعات فرهنگ و تمدن شیعه در عصر صفویه، ۱۳۹۴.

سیزده، ۳۶۲ ص. مصور، نمودار. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۳۲۵: تاریخ: ۷۸)

ISBN: 978-600-298-095-3

بها: ۱۳۲۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی: فیپای مختصر.

فهرست‌نویسی کامل این اثر در نشانی: <http://opac.nlai.ir> قابل دسترسی است.

کتابنامه: ص. [۳۱۷]-۳۳۳؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. دانشگاه اصفهان. قطب علمی مطالعات فرهنگ و تمدن شیعه در عصر صفویه.

ج. عنوان.

۳۸۳۴۳۴۷

شماره کتابشناسی ملی

حیات علمی و فرهنگی شیعیان امامیه (از قرن پنجم تا نیمه قرن هفتم ق.)

مؤلف: دکتر محمدطاهر یعقوبی (عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور)

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (شماره انتشار: ۳۲۵؛ تاریخ: ۷۸)

ناشر همکار: قطب علمی مطالعات فرهنگ و تمدن شیعه در عصر صفویه

ویرایش و صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ دوم: زمستان ۱۳۹۴ (چاپ اول: بهار ۱۳۹۴)

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۱۳۹۰۰ تومان

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیس، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰)
نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۱۵۱-۳۷۱۸۵ تهران: خ انقلاب، بین وصال شیرازی و قدس، نیش کوی اُسکو،
تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۰۲۶۰۰

Website: www.rihu.ac.ir

Email: info@rihu.ac.ir

اصفهان: دانشگاه اصفهان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دفتر قطب علمی مطالعات فرهنگ و تمدن شیعه در عصر صفویه،
ص. پ. ۸۱۷۴۴، تلفن: ۰۳۱۱-۳۷۹۳۳۱۲۷، نمابر: ۰۳۱۱-۳۷۹۳۳۱۲۵

Website: www.safaviea.ir

سخن ناشران

نیاز گسترده جوامع علمی، حوزوی و دانشگاهی به احیای متون با نگرش اسلامی در رشته‌های علوم انسانی، حقیقتی انکارناپذیر است. برای رفع این نیاز، مراکز پژوهشی با توجه به محدودیت‌های موجود، می‌توانند با یاری و همکاری یکدیگر، آثار مشترکی تدوین و ارائه کنند تا افزون بر ارتقای کمی و کیفی پژوهش‌ها، از تکرارها و موازی‌کاری‌ها جلوگیری شود. از این‌رو، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و قطب علمی مطالعات فرهنگ و تمدن شیعه در عصر صفویه برای نیل به اهداف یادشده، دومین اثر مشترک خود را با عنوان «حیات علمی و فرهنگی شیعیان امامیه (از قرن پنجم تا نیمه قرن هفتم ق.)» به جامعه علمی تقدیم می‌کنند.

این کتاب در گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه به‌عنوان منبع کمک درسی برای دانشجویان رشته‌های «تاریخ اسلام»، «تاریخ تشیع» و «تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی» در مقطع کارشناسی ارشد و نیز دیگر علاقه‌مندان به مباحث تاریخ اهل بیت (علیهم‌السلام) و تاریخ تشیع تدوین شده است. امید است که مورد عنایت استادان و صاحب‌نظران قرار گیرد تا با پیشنهادهای ارزشمند و راهگشای خود ما را در غنی‌سازی این اثر یاری رسانند.

در پایان لازم می‌دانیم از مؤلف گرامی اثر حجت‌الاسلام جناب آقای دکتر محمدطاهر یعقوبی و همچنین ارزیابان محترم حجج اسلام والمسلمین آقایان دکتر محسن الویری و حسین مرادی‌نسب سپاسگزاری کنیم.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه قطب علمی مطالعات فرهنگ و تمدن شیعه در عصر صفویه

فهرست مطالب

پیشگفتار	۱
----------------	---

فصل اول: کلیات

پیشینه پژوهش	۵
شناخت و نقد منابع	۱۱
فرهنگنامه‌ها	۱۲
رجال و تراجم	۱۲
شرح احوال	۱۴
فرهنگنامه‌های محلی	۱۶
کتاب‌های جغرافیایی	۱۶
تاریخ‌های عمومی	۱۷
کتاب‌های تاریخی-کلامی	۱۸
کتاب‌های وزارت و دیوان‌سالاری	۱۹

فصل دوم: جهان اسلام و تشیع از قرن پنجم تا نیمه قرن هفتم

وضعیت سیاسی جهان اسلام	۲۱
روابط سلاطین سلجوقی با خلفای عباسی بر محور منفعت نه مذهب	۲۱
سلجوقیان-تسامح مذهبی، تکریم شعائر شیعی	۲۳
دگرگونی‌های فکری و فرهنگی جهان اسلام	۲۷
پراکندگی جغرافیایی مذاهب فقهی اهل سنت	۳۰
مکاتب کلامی اهل سنت	۳۲
معتزله	۳۲
اشاعره	۳۳
ماتریدیه	۳۷

کَرامیه	۳۹
عوامل دگرگونی‌های فکری-فرهنگی جهان اسلام	۴۱
سخت‌گیری مذهبی، تعصب و جمود فکری	۴۲
رکود تعقل و اکتفا به نقل و حدیث	۴۵
اختلاف و نزاع در مذاهب اسلامی	۴۹
درگیری میان فرق اهل سنت	۴۹
شیعیان بغداد در مواجهه با خلافت و اهل سنت-تعامل در عین تقابل	۵۳
شیعیان امامیه در جهان اسلام؛ پراکندگی جغرافیایی-نقش سیاسی	۵۵
عراق مرکز تشیع	۵۷
تشیع در ایران	۶۰
تشیع در شام	۶۲
نقش شیعیان در حاکمیت سیاسی	۶۵
خلیفه ناصر لدین الله و شیعیان	۶۶
وزارت ابن علقمی	۶۸
دولت‌های شیعه	۶۹
دولت بنی‌مزید	۶۹
حکومت بنی‌مرداس	۷۰
آل عَمّار در طرابلس	۷۰

فصل سوم: نقش شیعیان امامیه در تأسیس و گسترش مراکز علمی و آموزشی

مدارس و حوزه‌های علمیه	۷۳
فرایند شکل‌گیری مدارس و حوزه‌های علمیه شیعه	۷۳
قم، ری و کاشان مرکز ثقل مدارس شیعه	۷۵
مدارس قم	۷۷
مدارس ری	۷۷
کاشان مهد فرهنگ شیعی در قرن پنجم و ششم	۷۹
مدارس مهم کاشان	۸۰
اندیشمندان و فرهیختگان، عامل رونق مدارس در کاشان	۸۱
حوزه علمیه بغداد	۸۳
شاخصه‌ها و کارکردهای حوزه علمیه بغداد	۸۵
تمرکز در مدیریت	۸۵
انضباط	۸۵
رویکرد عقلی و اجتهادی	۸۶
تدوین علم اصول	۸۶
رجال و دانشمندان تأثیرگذار شیعه در حوزه بغداد	۸۶

- ابوالآغر محمد فرزند همام بغدادی ۸۷
- ابونصر غرس الدوله محمد ۸۷
- ابوسعید حسن ۸۷
- ابوعبدالله حسین فرزند احمد بن حیران / خیران بغدادی ۸۷
- بهاء الدین ابوالمعالی محمد (ابن حمدون) ۸۸
- ابن خشاب ۸۸
- ابن شهر آشوب ۸۸
- شریف ابومحمد قریش بن السبیح ۸۹
- ابن علقمی وزیر ۸۹
- سید بن طاووس ۹۰
- بغدادی نحوی ۹۱
- شیخ طوسی و تأسیس حوزه نجف ۹۱
- حوزه علمیّه حله ۹۲
- عوامل شکوفایی حوزه علمیّه حله ۹۳
- نقش خاندان‌ها و شخصیت‌ها در شکوفایی مدرسه حله ۹۵
- حوزه علمیّه حلب ۹۷
- دانشمندان حوزه حلب ۹۸
- کتابخانه‌ها و دارالعلم‌های شیعی و تأثیرات فرهنگی آنها ۱۰۰
- کتابخانه‌ها، نماد علم و دانش ۱۰۰
- کتابخانه‌های مساجد و مدارس ۱۰۱
- کتابخانه‌های شخصی ۱۰۱
- کتابخانه صاحب بن عباد ۱۰۲
- کتابخانه شیخ طوسی ۱۰۲
- کتابخانه شرف الدین محمد ۱۰۲
- کتابخانه ابن طاووس ۱۰۲
- کتابخانه‌های عمومی ۱۰۳
- دارالعلم‌ها کارکرد و تأثیرات فرهنگی آنها ۱۰۳
- شیعیان بنیان‌گذاران دارالعلم‌ها ۱۰۳
- خصوصیات دارالعلم‌ها ۱۰۴
- دارالعلم‌ها از قرن پنجم ۱۰۵
- دارالعلم سیدمرتضی ۱۰۵
- دارالعلم غرس النعمه ۱۰۵
- دارالعلم بنی عمار - دارالعلم طرابلس ۱۰۶
- کارکرد دارالعلم‌ها و نقش آنها در تحولات علمی و فرهنگی ۱۰۷

فصل چهارم: نقش شیعیان امامیه در توسعه و تحول علوم نقلی

- جریان فقه شیعه؛ اجتهاد پویا، نوآوری و تحول ۱۰۹
- ادوار فقه شیعه تا نیمه قرن هفتم ۱۱۱
- مرحله تشریح ۱۱۱
- مرحله تبیین ۱۱۱
- مرحله دسته‌بندی و تهذیب ۱۱۱
- مرحله گسترش مسائل فقه و آغاز فقه استدلالی ۱۱۲
- دوره گسترش استدلال و رویکرد انتقادی ۱۱۲
- مکاتب فقه شیعه؛ نوآوری و تحول ۱۱۲
- مکتب متکلمان ۱۱۲
- مکتب فقهی شیخ طوسی (دوره تحول و آغاز فقه اجتهادی) ۱۱۳
- ابتکارات و نوآوری‌های شیخ طوسی در علوم مختلف ۱۱۹
- ویژگی‌های مکتب شیخ طوسی ۱۲۰
- فقه‌های مشهور مکتب طوسی ۱۲۰
- سَلارِ دیلمی (م ۴۴۸ق) ۱۲۰
- ابوالفتح کراچکی (م ۴۴۹ق) ۱۲۱
- دوره مقلده؛ دوره رکود فقه استدلالی (یک قرن تسلط مکتب طوسی) ۱۲۱
- فقه‌های مشهور دوره مقلده ۱۲۳
- عبدالعزیز بن نحریر معروف به قاضی ابن بزّاج حلبی طرابلسی (م ۴۸۱ق) ۱۲۳
- ابوعلی حسن بن شیخ طوسی (ابوعلی طوسی) (م ۵۲۰ق) ۱۲۳
- ابوجعفر محمد بن علی طوسی معروف به ابن حمزه (م ۵۵۰ق) ۱۲۴
- ابومنصور طبرسی (م ۵۸۰ق) ۱۲۴
- ابن زهره (م ۵۸۵ق) ۱۲۴
- خصوصیات دوره مقلده ۱۲۵
- تدوین کتاب‌های جامع فقهی ۱۲۵
- توجه به علم اصول فقه ۱۲۵
- توجه به آثار میان رشته‌ای ۱۲۵
- زمینه‌سازی برای دوره بعد ۱۲۵
- دوره تجدید حیات فقهی (مکتب ابن‌ادریس حلی)؛ احیای تفکر انتقادی و روح استقلال در فهم دین .. ۱۲۶
- مقایسه سرائر ابن‌ادریس و میسوط شیخ طوسی ۱۲۸
- فقه‌های بزرگ دوره تجدید حیات فقهی ۱۲۹
- سدیدالدین جمّصی (م بعد از ۶۰۰ق) ۱۲۹
- سیدفخّار موسوی (م ۶۳۰ق) ۱۲۹
- ابن‌نما حلی (م ۶۴۵ق) ۱۲۹
- رضی‌الدین بن طاووس (م ۶۶۴ق) ۱۳۰

- جمال الدین بن طاووس (م ۶۷۳ق) ۱۳۰
- محقق حلی (م ۶۷۶ق) ۱۳۰
- سیر تحول علم اصول فقه ۱۳۲
- علم اصول از آغاز تا شیخ طوسی ۱۳۲
- الذریعه الی اصول الشریعه تألیف سیدمرتضی ۱۳۳
- بعض آرای سیدمرتضی در اصول ۱۳۴
- عُدَّةُ الاصول تألیف شیخ طوسی ۱۳۴
- برخی آرای شیخ طوسی در اصول ۱۳۵
- علم اصول پس از شیخ طوسی ۱۳۶
- فقه شیعه؛ پویایی و کارآمدی — از طوسی تا محقق حلی ۱۳۷
- تأکید امامان شیعه بر تقفه ۱۳۷
- ضبط حدیث نبوی و گستردگی منابع فقهی ۱۳۷
- تمسک شیعه به هر دو ثقل مورد عنایت رسول اکرم ﷺ ۱۳۷
- انفتاح اجتهاد نزد شیعه ۱۳۸
- تعامل علمی و آموزشی ۱۳۹
- بهره‌مندی علمای شیعه از علمای اهل سنت ۱۳۹
- بهره‌مندی علمای اهل سنت از علمای شیعه ۱۴۰
- فقه مقارن، نمونه‌ای از تعامل علمی ۱۴۱
- نقش و رویکرد شیعیان امامیه در تاریخ‌نگاری از قرن پنجم تا نیمه قرن هفتم ۱۴۶
- پیش‌درآمد ۱۴۶
- نقش شیعیان در انواع تاریخ‌نگاری ۱۴۸
- رجال و تراجم — سیر و روند تحول ۱۴۸
- آثار شیخ طوسی ۱۵۰
- رجال ابن غضائری ۱۵۱
- آثار احمد بن نوح سیرافی (م پیش از ۴۶۰ق) ۱۵۲
- رجال نجاشی ۱۵۲
- فهرست شیخ منتجب‌الدین ۱۵۳
- آثار ابن شهر آشوب ۱۵۴
- آثار ابن ابی طی ۱۵۴
- تاریخ محلی ۱۵۵
- ابوسعید منصور بن حسین آبی (منسوب به آوه یا آبه) (م ۴۲۰ یا ۴۲۱ق) ۱۵۵
- ابن قُندُق ۱۵۶
- ابن اسفندیار کاتب ۱۵۶
- شیخ منتجب‌الدین رازی ۱۵۷
- انساب‌نگاری و سیر تحول آن ۱۵۷

سیر تحول انساب‌نگاری شیعیان	۱۵۸
مهم‌ترین نسب‌نگاران شیعه و آثارشان از قرن پنجم	۱۶۰
— آثار ابن‌صوفی (زنده در ۴۴۳ق)	۱۶۰
— آثار شیخ اشرف عُبَیدلی (م ۴۳۵ق)	۱۶۱
— لبابُ الانساب واللقاب والاعقاب اثر ابن‌فُندق	۱۶۱
— آثار رشیدالدین محمد عُبَیدلی (م ۵۸۸ق)	۱۶۲
— آثار ابوطالب مَروزی (م بعد از ۶۱۴ق)	۱۶۳
کتاب تاریخی — کلامی	۱۶۴
— کتاب نقض	۱۶۴
— الاحتجاج علی اهل اللجاج یا احتجاج طبرسی	۱۶۵
— الطرائف فی معرفة مذاهب الطوائف	۱۶۵
کتاب تاریخ عمومی	۱۶۶
— تَجَارِبُ الْأُمَمِ وَ تَعَاقُبُ الْهَمَمِ	۱۶۶
— کتاب‌التاریخ اثر حسین آبی	۱۶۶
— مَشَارِبُ التَّجَارِبِ وَ غَوَارِبُ الْغُرَائِبِ	۱۶۷
— مَعَادِنُ الذَّهَبِ اثر ابن ابی‌طی	۱۶۷
کتاب‌های فرق و مذاهب	۱۶۷
— بیان‌الادیان	۱۶۷
— تبصرة العوام فی معرفه مقالات الانام	۱۶۸
کتاب دلائل	۱۶۸
— دلائل الامامة طبرى	۱۶۹
— نزهة الکرام و بُستان العوام	۱۷۲
— بِشارة المصطفی لشيعة المصطفی	۱۷۲
— کتاب الخرائج والجرائح	۱۷۳
مناقب‌نگاری	۱۷۳
— الناقب فی المناقب فی المعجزات الباهرات للنبی والائمة المعصومین الهداة	۱۷۴
— مناقب آل ابی‌طالب ابن‌شهر آشوب (م ۵۸۸ق)	۱۷۴
— کتاب ابن‌بطریق	۱۷۵
— کتاب الفضائل اثر شاذان‌بن‌جبرئیل قمی (زنده در ۵۹۳ق)	۱۷۶
کتاب‌های مقاتل	۱۷۶
— مُثِيرُ الْأَحْزَانِ	۱۷۶
— الملهوف علی قتلى الطفوف	۱۷۶
تاریخ و سیره معصومان	۱۷۷
— قصص الانبیاء اثر قطب‌الدین راوندی (م ۵۷۳ق)	۱۷۸
— إعلام‌الوری بأعلام‌الهدی	۱۷۸

۱۷۹	— کتاب رامش افزای آل محمد ﷺ
۱۷۹	— روضة الواعظین و بصیرة المتعظین
۱۷۹	برجستگی جنبه‌های حدیثی در تاریخ‌نگاری شیعیان
۱۸۰	تفسیر قرآن؛ دوران رشد و تحول تفسیر‌نگاری شیعیان
۱۸۰	پیش‌درآمد
۱۸۲	روش‌های تفسیری شیعیان
۱۸۲	روش کلامی
۱۸۳	متشابه‌القرآن و مختلفه
۱۸۴	— ویژگی‌های تفسیر ابن شهر آشوب
۱۸۴	تفاسیر ابومکارم
۱۸۵	روش عقلی—اجتهادی (جایگاه عقل و اجتهاد در تفاسیر شیعه)
۱۸۶	تفسیر التبیان، شیخ طوسی (م ۴۶۰ق)
۱۸۷	— روش و مبنای شیخ طوسی در تفسیر
۱۸۹	تفسیر مجمع‌البیان لعلوم القرآن طبرسی (م ۵۴۸ق)
۱۹۰	تفسیر روض الجنان و روض الجنان فی تفسیر القرآن ابوالفتوح رازی (قرن ششم)
۱۹۱	تأثیر تفسیر ابوالفتوح بر دیگر تفاسیر
۱۹۲	مقایسه‌ای کوتاه از تفاسیر تبیان، مجمع‌البیان و روض الجنان
۱۹۳	نگاهی تطبیقی به تفاسیر فریقین
۱۹۶	نقش شیعیان در شعر و ادبیات
۱۹۶	شعر فارسی
۱۹۶	سبک‌های شعر فارسی
۱۹۷	فردوسی
۱۹۹	سنایی غزنوی؛ ویژگی‌ها و آثار
۲۰۰	— آثار سنایی
۲۰۰	— ویژگی‌های اشعار سنایی
۲۰۶	— تأثیرپذیری مولانا از سنایی غزنوی
۲۰۷	شاهکار سنایی حذیقه الحقیقه
۲۱۱	شعر ولایی و عاشورایی شیعیان
۲۱۷	شعر و ادب عربی
۲۱۸	مهیارالدیلمی (م ۴۲۸ق)
۲۲۱	سید مرتضی (م ۴۳۶ق)
۲۲۶	ویژگی‌های اشعار سیدمرتضی
۲۲۶	ابن‌منیر طرابلسی (م ۵۴۸ق)
۲۲۹	سیط ابن‌التعویذی (م ۵۸۴ق)
۲۳۰	ویژگی‌های شعر سبط‌بن‌التعویذی

فصل پنجم: نقش شیعیان امامیه در گسترش و تحول علوم عقلی

۲۳۳	نقش شیعیان در تطور و احیای فلسفه اسلامی.....
۲۳۴	فلسفه ستیزی در جهان اسلام—شیعیان مدافعان فکر فلسفی.....
۲۳۶	غزالی و ستیز با فلسفه.....
۲۳۷	دلایل مخالفت با فلسفه.....
۲۳۷	حدوث یا قدم عالم.....
۲۳۸	فلاسفه شیعه.....
۲۳۸	ابن مسکویه رازی.....
۲۳۹	ابوریحان بیرونی.....
۲۴۰	خواجه نصیرالدین طوسی (م ۶۷۲ق) احیاگر فکر فلسفی.....
۲۴۲	کلام شیعه، تلفیق عقل و نقل.....
۲۴۲	تکامل و تحول در کلام شیعه از قرن پنجم تا نیمه قرن هفتم.....
۲۴۳	رویکردهای کلامی شیعه.....
۲۴۳	کلام نقلی.....
۲۴۴	— مهم‌ترین شخصیت‌های نقل‌گرای شیعه تا نیمه قرن هفتم.....
۲۴۵	تفاوت نقل‌گرایی شیعی با اهل حدیث سنی.....
۲۴۷	کلام عقلی و دستاوردهای آن.....
۲۴۸	کلام عقل‌گرای شیعه تأثیرگذار بر معتزله.....
۲۵۰	کلام عقلی—فلسفی.....
۲۵۱	میزان برخورداری مذاهب کلامی از «کلام فلسفی».....
۲۵۲	کلام فلسفی امامیه.....
۲۵۳	خواجه نصیر و مهندسی علم کلام.....
۲۵۳	مهم‌ترین آثار کلامی خواجه نصیر.....
۲۵۴	روش خواجه نصیر در کلام.....
۲۵۵	دستاوردهای کلام فلسفی.....
۲۵۵	الف) رشد و تقویت علم کلام.....
۲۵۵	ب) تحلیل و تدقیق در مسائل.....
۲۵۶	ج) برهانی شدن کلام.....
۲۵۶	د) تأثیر بر کلام اهل سنت.....
۲۵۷	هـ) قطع نفوذ معتزله.....
۲۵۷	نقش شیعیان در تحول علوم ریاضی.....
۲۵۷	پیش‌درآمد.....
۲۵۸	نقش شیعیان در تحولات علوم ریاضی از قرن پنجم تا نیمه قرن هفتم.....
۲۵۸	نقش ابوریحان بیرونی (م ۴۴۰ق) در تحول علوم ریاضی.....
۲۵۹	آثار مهم ابوریحان در علوم ریاضی.....

۲۶۰	 نظریات و نوآوری‌های علمی بیرونی
۲۶۱	 نقش خواجه نصیرالدین طوسی (م ۶۷۲ق) در ریاضی
۲۶۲	 آثار ریاضی خواجه نصیر

فصل ششم: راهبردهای فکری – فرهنگی شیعیان امامیه

۲۶۳	 رویکرد عقل‌گرایانه شیعی
۲۶۴	 گذشته‌گرایی و دوری از نوآوری
۲۶۶	 شیعیان؛ تبیین جایگاه عقل و دفاع از آن
۲۶۹	 شیعه اصولی – شیعه اعتدالی، اندیشه تقریب مذاهب
۲۷۴	 شاخصه‌های اعتدال در اندیشه دانشمندان شیعه
۲۷۴	 کتاب نقض نمونه‌ای از کلام عقلی و تفکر شیعه اعتدالی
۲۷۵	 – ایجاد جبهه مشترک با دیگر مذاهب اسلامی و پذیرش نوعی تکتگرایی مذهبی، براساس اصول مشترک عدل و توحید و دوستی اهل بیت (علیهم‌السلام)
۲۷۵	 – نهی از خشونت مذهبی
۲۷۵	 – جمع‌آوری روایات مشترک شیعه و سنی
۲۷۶	 – احترام به صحابه و خلفا و پرهیز از لعن و ناسزا گفتن به آنان
۲۷۷	 – نقد یا توجیه روایات و اعتقادات اختلاف برانگیز شیعه
۲۷۷	 – نقد تفکر غالبانه
۲۷۸	 اندیشه اعتدال در تفاسیر شیعی
۲۷۸	 – تفسیر مجمع‌البیان طبرسی
۲۸۰	 – تفسیر روض‌الجنان ابوالفتح رازی
۲۸۲	 اعتدال شیعی در اندیشه شعرای شیعی
۲۸۲	 – سنایی غزنوی
۲۸۲	 – قوامی رازی (قرن ششم)
۲۸۵	 مبانی و اصول اندیشه سیاسی شیعی در موضوع حکومت
۲۸۷	 ضرورت حکومت در اندیشه سیاسی شیعه
۲۹۰	 انواع حکومت و حاکمان
۳۰۰	 قضاوت و اجرای حدود
۳۰۲	 طبقه‌بندی علوم از منظر دانشمندان شیعه
۳۰۴	 طبقه‌بندی علوم از منظر ابن‌مسکویه رازی
۳۰۵	 طبقه‌بندی علوم از منظر خواجه نصیرالدین طوسی
۳۰۶	 نتایج پژوهش
۳۱۰	 نمودارها

۳۱۷	 منابع و مأخذ
-----	--------------------

نمایه‌ها

۳۳۵	نمایه آیات.....
۳۳۶	نمایه اشخاص.....
۳۵۳	نمایه مکان‌ها.....
۳۵۵	نمایه کتاب‌ها.....

پیشگفتار

ظهور اسلام، بشر را در برابر آموزه‌هایی قرار داد که هویت و نسبتش را با خداوند، جهان هستی، انسان‌های دیگر و نفس خویش به‌خوبی ترسیم می‌کرد. فرهنگ اسلامی که از هستی‌شناسی خاص اسلام برخاست، پیروانش را به سوی ایجاد تمدنی بزرگ کشاند که بتواند حکایت‌گر چنین فرهنگ متعالی نیز باشد. فرهنگ و تمدن اسلامی نخستین دگرگونی را در محیط جاهلیت پدید آورد و ریگزار خشک و سوزان حجاز را مرکز زایش فکر و فرهنگ کرد؛ سپس همچون آفتاب که اندک اندک چتر زرّین خود را بر فراز جهان می‌گستراند، از مرزهای محدود عربستان گذشت و در شرق و غرب گیتی گسترش یافت. فرهنگ و تمدن اسلامی حاصل دست‌مایه‌های دینی و تأکید مؤثر دین اسلام بر مؤلفه‌های فرهنگی است. شکل‌گیری و تکوین فرهنگ و تمدن اسلامی از عصر رسول خدا ﷺ آغاز شد و نقش شیعیان امامیه در این موضوع اهمیت فراوان دارد.

نهضت ترجمه در کنار دیگر عوامل فرهنگی به رشد و توسعه فرهنگ اسلامی کمک کرد تا اینکه دوران طلایی فرهنگ و تمدن اسلامی (عصر اسلام الذهبی) در قرن سوم و چهارم شکل گرفت؛ اما به دلایل مختلفی مانند اختلاف‌های سیاسی و مذهبی، ضعف خلافت عباسی، وقوع جنگ‌های صلیبی و مبارزه با علوم عقلی، جهان اسلام به‌لحاظ فرهنگی دستخوش تحولاتی شد؛ به‌گونه‌ای که آهنگ رشد به‌تدریج در قرن پنجم متوقف شد و در نهایت به انحطاط و رکود انجامید؛ هر چند ریشه اصلی این انحطاط را باید در انحراف از اسلام راستین و دور شدن از تعالیم واقعی آن جستجو کرد. در واقع تحول رخ داده در جهان اسلام در دوره مورد نظر، همان توقف و روند نزول در فرهنگ و تمدن اسلامی بود.

در این کتاب حیات علمی و فرهنگی شیعیان بررسی می‌شود. براساس فرضیه تحقیق،

به‌رغم توقف در جریان فرهنگ و تمدن اسلامی، شیعیان امامیه به مسیر رشد خود ادامه دادند. البته این استمرار در پیشرفت، ریشه در مبانی فکری و اعتقادی تشیع داشته است. مکتب دانش‌گستر تشیع که براساس پیروی از تعالیم نبی مکرم اسلام و ائمه اطهار علیهم‌السلام شکل گرفته، به‌مثابه یک ایدئولوژی توحیدی در عرصه جهانی، مکتبی است معتدل و ایده‌آل که شاخصه‌های فرهنگی و فرهیختگی آن ریشه‌های شجره تنومند فرهنگ و تمدن اسلامی را از سرچشمه خردورزی سیراب کرده است. جانشینان به حق رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم با درک دقیق و عمیق از ارکان فرهنگ اسلامی و با تفسیر درست از آنها، افزون بر تقویت و گسترش پایه‌های این فرهنگ در طول زمان، آن را از تحریف و انحراف بازداشته‌اند. امامان معصوم علیهم‌السلام، هم بر حفظ مصالح کلی و جهانی فرهنگ اسلامی در برابر امت‌ها و ملت‌های دیگر تأکید داشتند و هم در نشر مبانی حق و تبیین صحیح شالوده فرهنگ اسلامی و بینش راستین، نسبت به آنان از هیچ تلاشی فروگذار نبودند و این مسئله در زمان امام باقر علیه‌السلام امام صادق علیه‌السلام و امام رضا علیه‌السلام برجسته‌تر بود. همچنین برخی از حاکمان شیعی می‌کوشیدند با فراهم آوردن بستر خردورزی و آزاداندیشی، آموزه‌های ائمه را در تمام ابعاد حیات فکری، سیاسی و اجتماعی بشر محقق کنند؛ از جمله حکومت آل‌بویه (۳۲۱-۴۴۷ق) که چنان تأثیر فرهنگی از خود بر جای گذاشت که در تاریخ فرهنگ و تمدن اسلام سابقه نداشت؛ اما نکته قابل توجه این است که هرچند شیعیان در لوای حکومت شیعی آل‌بویه، به پیشرفت بزرگ فرهنگی نائل شدند؛ لکن اکنون که حکومت شیعی مذهب آل‌بویه ساقط شده و جهان اسلام نیز روند نزولی داشته، شیعیان امامیه نیز چنین وضعیتی داشتند.

بدون تردید یکی از مقاطع حساس تاریخ شیعه امامی، پیدایش دولت سلجوقیان و زوال قدرت شیعی آل‌بویه است. اهمیت این دوره از آن جهت است که پس از ۱۱۳ سال، حاکمیت خاندان شیعه مذهب آل‌بویه جایش را به سلجوقیان مدافع اهل سنت و خلافت داد. توجه به این بخش از تاریخ تحولات سیاسی و فرهنگی شیعه می‌تواند دستاوردهای قابل توجهی در راستای کشف و فهم دینامیسم حاکم بر تاریخ فرهنگی شیعه امامی داشته باشد. در چنین شرایط ویژه تاریخی که حکومت شیعی برچیده می‌شد و حکومتی غیرشیعی به قدرت می‌رسید و خودبه‌خود چالش‌های دینی و فرهنگی پیش‌بینی نشده‌ای به‌وجود می‌آمد، رفتارشناسی و سلوک فکری و فرهنگی شیعیان قابل مطالعه است. شیعیان که از مؤونه و مسئولیت حیات سیاسی فارغ

بودند، با اتخاذ رویکردی مشخص که منجر به ایجاد بسترهای مناسب جهت رشد فرهنگی شد، با تمام وجود به رشد و توسعه علوم دینی و تأسیس یا گسترش نهادهای علمی-آموزشی و بسیاری از شاخه‌های علوم همت گماشتند.

به تعبیر دیگر، در این کتاب تبیین حیات علمی و فرهنگی شیعیان امامیه در مقطعی از تاریخ اسلام مورد نظر است که این مقطع حائل میان دو دوره اوج (قرن چهارم) و رکود (حمله مغول) است. حال که جهان اسلام به لحاظ فرهنگی دوره‌ای از ترقی و رشد را پشت سر گذاشته و دوره توقف و نزول را پیش رو داشته است، شیعیان چه وضعیتی داشتند؟ آیا آنها که اقلیتی از جامعه اسلامی بودند، از شاخصه‌های رشد و توقف در حوزه فرهنگی جهان اسلام پیروی کردند و یا اینکه وضعیت متفاوتی داشتند؟ پاسخ به این پرسش‌ها مستلزم بررسی و تبیین حیات علمی و فرهنگی شیعیان است.

وضعیت علمی و فرهنگی شیعیان به دو روش تبیین می‌شود: نخست، شناساندن نقش تعیین‌کننده مراکز علمی و فرهنگی شیعی اعم از حوزه‌ها، مدارس، کتابخانه‌ها و دارالعلوم‌ها در گسترش و تعمیق فرهنگ اسلامی؛ دوم، معرفی چهره‌ها و دانشمندان برجسته و تأثیر آنها در عرصه علم و دانش و اعتلای فرهنگ و تمدن اسلامی و تبیین رویکردهای فکری-فرهنگی با تأکید بر متدولوژی و مهندسی علوم نزد شیعیان است. ترسیم وضعیت فرهنگی شیعیان در این دوره، با نگاهی به پیشینه آنها، رشد فرهنگی آنها را نشان می‌دهد. مشخص خواهد شد که به‌رغم آغاز نزول جهان اسلام در حوزه فرهنگ از قرن پنجم، شیعیان نه تنها چنین وضعیتی نداشتند، بلکه پیشرفت آنها در این مسیر با سرعت بیشتر ادامه یافته است؛ به‌گونه‌ای که در بسیاری از زمینه‌ها تکامل و تحول را تجربه کرده‌اند.

تبیین جایگاه علمی و فرهنگی شیعیان و ترسیم سیر و روند حرکت آنها با توجه به تحولات این دوره از ضرورت‌های این پژوهش است. این موضوع از دو جهت اهمیت دارد: نخست، تبیین سیمای علمی و فرهنگی شیعیان امامیه در این دوره و دوم آنکه اگرچه قرن چهارم اوج پیشرفت مسلمانان و شیعیان در حوزه فرهنگ و تمدن بوده است؛ ولی استمرار نقش شیعیان در قرن‌های بعدی، بررسی و تحلیل خواهد شد. اگرچه از قرن پنجم دوران توقف و نزول جهان اسلام در حوزه فرهنگ آغاز شد؛ اما شیعیان نه تنها این وضعیت را نداشتند؛ بلکه پیشرفت آنها در بسیاری از زمینه‌ها به‌گونه‌ای مناسب ادامه یافت که در این کتاب مورد بررسی قرار می‌گیرد.

در اینجا فرصت را مغتنم شمرده و از همه کسانی که نگارنده را در تدوین این اثر راهنمایی و همراهی کردند، به‌ویژه از اساتید محترم دانشگاه اصفهان آقایان دکتر اصغر منتظرالقائم، دکتر محمدعلی چلونگر و دکتر مصطفی پیرمردیان و همچنین مدیر محترم گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، حجت‌الاسلام آقای رمضان محمدی، ارزیابان محترم اثر حجج اسلام والمسلمین آقایان دکتر محسن الویری و حسین مرادی‌نسب و سایر دوستان که یاریگر بنده در این مسیر بودند، تشکر و قدردانی می‌کنم.

فصل اول

کلیات

پیشینه پژوهش

نگارش‌هایی که می‌توان به‌عنوان پیشینه تحقیق آنها را بررسی کرد دو دسته‌اند: دسته اول آنهایی هستند که ذیل عنوان تاریخ تشیع و یا تاریخ فرهنگی شیعه نگارش یافته‌اند؛ دسته دوم کتاب‌هایی هستند که به تناسب موضوع با یک یا چند قسمت تحقیق مرتبط هستند. قسمت اول به شرح زیر است:

کتاب نقش شیعه در فرهنگ و تمدن اسلام و ایران؛ تألیف دکتر علی‌اکبر ولایتی: این کتاب هرچند به لحاظ عنوان تا حد زیادی منطبق با تحقیق حاضر است؛ اما تفاوت مشخص با آن دارد. نکته مثبت این اثر آن است که به مجموعه‌ای وسیع از مباحث مرتبط با فرهنگ و تمدن شیعه پرداخته و مطالب متنوعی از این حوزه ارائه کرده است. اما یکی از نکات مورد توجه در این کتاب، عدم ارجاع و استناد در بسیاری از مطالب است. نکته دیگر اختصارگویی در بسیاری از موضوعات است. مسئله بسیار مهم اینکه برای فرهنگ و تمدن شیعه ادوار و مراحل مشخصی تعریف نشده و مطالب در هر موضوعی به‌طور پیوسته و توصیفی ارائه شده است. به این دلیل چنین نقدی بر این کتاب وارد می‌شود که عنوان کتاب بسیار جامع و کامل است و توقع می‌رود که به‌صورتی روشمند به نقش فرهنگی شیعیان پرداخته شود. در تحقیق حاضر تلاش شده نقش فرهنگی شیعه با انضباطی خاص و با توجه به موضوعات و مؤلفه‌های فرهنگی دسته‌بندی شود تا از مجموع مطالب تحلیلی جامع در تبیین نقش فرهنگی شیعه و سیر تحول آن به‌دست آید.

تاریخ تشیع؛ اثر جمعی از نویسندگان زیر نظر سید احمد رضا خضری، از مجموعه آثار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه در دو مجلد تدوین شده و کتابی مفید و قابل استفاده در تاریخ تشیع

است که در آن مجموعه‌ای از موضوعات سیاسی و فرهنگی شیعیان مطرح شده است. جلد اول به تاریخ تشیع در عصر ائمه اختصاص دارد و جلد دوم به دولت‌های شیعی علویان طبرستان، آل بویه، اسماعیلیان، سربداران، مرعشیان و آل کیا؛ خاندان‌های شیعی اشعریان، نوبختیان، آل بابویه، نقبا و سادات بیهقی، سادات طالبیه قم و نقبای ری و قم و بخش دیگر به آثار علمی فرهنگی شیعه اختصاص دارد؛ در حالی که مدارس، کتابخانه‌ها، دارالعلم‌ها به صورت بسیار خلاصه بیان شده و همچنین حوزه‌های علمیه و برخی از علوم و دانشمندان و موضوع تاریخ‌نگاری به اختصار معرفی شده و به رویکردهای فرهنگی شیعیان پرداخته نشده است.

تاریخ تشیع در ایران از آغاز تا طلوع دولت صفوی اثر رسول جعفریان، کتاب بسیار خوبی در موضوع تاریخ شیعه است. این کتاب مطالب مفید و متنوعی از تاریخ تشیع دارد؛ اما عمده تمرکز آن بر تاریخ سیاسی شیعیان با محوریت ایران است. به همین دلیل مطالب فرهنگی به صورت مبسوط بیان نشده است. در بخش مراکز علمی و فرهنگی به مدارس ری، البته نه به تفصیل می‌پردازد. در واقع این اثر، به خوبی جغرافیای سیاسی شیعه را به خصوص در ایران ترسیم می‌کند و نگاهی کوتاه به برخی تحولات و رویکرد فرهنگی شیعه دارد.

تاریخ الشیعه؛ اثر محمدحسین مظفر تاریخ سیاسی شیعه است. این کتاب تاریخ شیعه را به صورت مختصر از ابتدا تا دوران معاصر در بردارد. نگارنده به پراکندگی جغرافیایی شیعیان در مناطق مختلف جهان می‌پردازد و وضعیت فرهنگی شیعیان را بررسی نمی‌کند.

دسته دوم از پیشینه تحقیق به قسمت‌های مختلف پژوهش حاضر مربوط است؛ در فصل مربوط به نقش شیعیان در تأسیس و گسترش مراکز علمی و آموزشی، بعضی از کتاب‌ها که در حوزه فرهنگ و تمدن اسلام و شیعه نگاشته شده‌اند به این موضوع پرداخته‌اند؛ اما برخی از کتاب‌ها اصولاً به موضوع مدارس شیعه نپرداخته و برخی دیگر هم به اجمال به آن پرداخته‌اند. دکتر ولایتی در کتاب نقش شیعه در فرهنگ و تمدن اسلام و ایران به اختصار به حوزه‌های علمیه شیعه اعم از امامیه و غیرامامیه از ابتدا تا قرن حاضر پرداخته است. اختصارگویی و عدم ارجاع ویژگی اصلی مطالب در این بخش است. اصولاً این کتاب به رغم مطالب مفید و گسترده‌اش، روش ارجاع‌دهی خوبی ندارد و گستردگی مطالب برای چهارده قرن، موجب اختصارگویی مؤلف شده است. برای نمونه در موضوع مراکز فرهنگی و علمی، هیچ اشاره‌ای به مدارس شیعیان نشده است و دارالعلم‌ها به عنوان یک نهاد شیعی در این کتاب جایگاهی ندارند. اما در

کتاب پیش رو به مدارس شیعه در قم، ری و کاشان به طور گسترده پرداخته شده و علل رونق و شکوفایی آنها تحلیل و بررسی شده است.

محمدرضا کاشفی در کتاب تاریخ فرهنگ و تمدن اسلام نیز به موضوع مراکز علمی و فرهنگی شیعه پرداخته است.

علی اصغر حلبی در کتاب تاریخ تمدن در اسلام؛ فصلی با عنوان مدارس و مراکز علمی در اسلام دارد. نگارنده در این اثر مدارس معروف اسلام و ایران را معرفی کرده و در مجموع تفکیکی برای نقش شیعیان در این موضوع قائل نشده بلکه به مراکز مهم علمی مانند الازهر قاهره، نظامیه‌ها و برخی مدارس مشهور که بیشتر توسط اهل سنت ایجاد شده‌اند، پرداخته است. در این اثر به نقش شیعیان در مراکز علمی و فرهنگی هیچ اشاره‌ای نشده و دارالعلم‌های شیعه نیز در این کتاب نیامده است.

کتاب‌های حوزه‌های علمیه شیعه در گستره جهان اثر سیدعلی‌رضا سیدکباری و حوزه‌های علمیه شیعه در طول تاریخ اثر سیدحجت موحد ابطحی، دو کتاب مستقیم در معرفی حوزه‌های علمیه شیعه هستند که به تاریخ حوزه‌های علمیه از ابتدا تا قرون معاصر پرداخته‌اند. توصیف مبسوط از حوزه‌های علمیه و معرفی دانشمندان و چهره‌های این حوزه‌ها از ویژگی‌های بارز این کتاب‌هاست.

در این کتاب سعی شده است مؤلفه‌های مؤثر بر توسعه حوزه‌های علمیه و نقش آنها در مسیر رو به رشد فرهنگ شیعه بررسی و تحلیل شود. از ویژگی‌های این پژوهش بررسی دقیق و تحلیلی مراکز علمی و فرهنگی است. بدین معنا که مراکز علمی شیعه در مناطق مهمی چون بغداد، ری، کاشان، حلب و حله به طور مشخص با استناد به منابع ترجیحاً دست اول معرفی و علل شکل‌گیری و توسعه آنها و عوامل تأثیرگذار و رویکردهای فکری و علمی این مراکز تبیین می‌شود.

معرفی دارالعلم‌ها به صورت پراکنده در کتاب‌ها آمده و به طور مشخص محمدکریم زنجانی اصل در کتاب دارالعلم‌های شیعی و نوزایی فرهنگی در جهان اسلام به آن پرداخته است. این اثر مختصر، دارالعلم‌های شیعه، اعم از امامیه و غیرامامیه را توضیح می‌دهد و مطالب مفید و قابل استفاده‌ای دارد. ما در صد دیدیم دارالعلم‌ها را یک نهاد فرهنگی مختص شیعیان که مرکزی برای تبادل افکار با غیر شیعه بوده، معرفی کنیم و نشان دهیم که شیعیان در کنار دیگر مراکز علمی و فرهنگی، نهادی اختصاصی به نام دارالعلم داشتند که از ویژگی‌های علمی و تبلیغی برخوردار بوده است.

در مجموع سعی شده است بخش مراکز علمی و فرهنگی شیعه در این دو قرن و نیم، به صورت منسجم و منضبط ارائه و مدارس شیعه به طور مبسوط معرفی شود تا بیانگر میزان اهتمام شیعیان به این مهم باشد. ضمن اینکه تحلیلی از این موضوع ارائه شود تا ارتباط این مراکز با هم و با نقش فرهنگی شیعیان نیز تعریف گردد.

بخش علوم نقلی: در بخش حدیث‌نگاری شیعیان، کتب متعددی در تاریخ حدیث شیعه وجود دارد که اغلب تاریخ حدیث را از ابتدا مطرح و زوایای مختلف آن را بیان می‌کنند. وجه مشترک این کتاب‌ها معرفی حدیث شیعه است. از کتب حدیثی می‌توان کتاب‌های تاریخ حدیث شیعه در سده‌های چهار تا هفتم از مؤلفان مهدی احمدی و محمدکاظم رحمتی و تاریخ عمومی حدیث از مجید معارف نام برد.

در پژوهش حاضر از آن جهت که حدیث با دیگر علوم نقلی ارتباط نزدیکی دارد و کتب اربعه در این دوره تکمیل شده، براساس ضرورت به حدیث شیعه پرداخته و تلاش شده مقایسه‌ای در آثار معروف حدیثی انجام شود تا مکملی بر دیگر مباحث باشد.

از جمله کتب فراوان تألیف‌شده در علم فقه، کتاب تاریخ فقه و فقهاء اثر ابوالقاسم گرجی است که ادوار فقه شیعه و سنی را بررسی و ادوار فقه شیعه را به صورت دسته‌بندی و منظم ارائه کرده است. کتاب موسوعة طبقات الفقهاء نوشته جعفر سبحانی نیز دیگر اثر قابل ذکر است. مؤلف به ادوار فقه شیعه پرداخته و به‌خوبی فقهای شیعه را معرفی کرده است. کتاب تاریخ فقه شیعه اثر محمد مهدی الآصفی نیز هرچند کتابی بسیار مختصر است؛ اما تحلیل‌های خوبی در تاریخ فقه شیعه دارد. کتاب مبانی و تاریخ تحول اجتهاد اثر حسین عزیزی به نحو شایسته‌ای تاریخ اجتهاد را از آغاز تا عصر حاضر بررسی کرده که مطالب سودمندی برای ارائه تحلیل در بخش فقه دارد. تفاوت پژوهش در علم فقه با سایر منابع موجود در این است که تلاش شده به فقه شیعه به‌عنوان یک جریان نگاه شود؛ یعنی به سیر تحول این علم توجه شده است.

هدف کتاب بررسی این است که فقه شیعه در چه مرحله و روندی قرار داشته و نسبت به گذشته چه تغییر و برای آینده چه دستاوردی داشته است؟ آیا فقه شیعه روند پیشرفت را نسبت به گذشته داشته است؟ و موجب تحول در علم فقه شده است؟ همچنین مهندسی دانشمندان شیعه در علم فقه با تأسیس مکاتب فقهی مورد توجه و تأکید است.

در تاریخ‌نگاری: برخی کتاب‌ها به صورت مشخص در موضوع تاریخ‌نگاری وجود دارد و

برخی آثار به صورت پراکنده به تاریخ‌نگاری شیعیان پرداخته‌اند. در واقع سیر تاریخ‌نگاری و متدولوژی تاریخ‌نگاران شیعه، در پژوهش حاضر مورد نظر است. اینکه شیعیان در این دوره چه روشی را در نگارش کتب و آثار خود داشته‌اند و دلیل انتخاب این روش‌ها چه بوده و غلبه در تاریخ‌نگاری با چه موضوعاتی بوده و علل آن غلبه چه بوده است، موضوع این پژوهش است. معرفی تاریخ‌نگاران و آثار آنها در این دوره برای رسیدن به این هدف است و صرف توصیف تاریخ‌نگاران و آثارشان آن گونه که در دیگر آثار موجود آمده، مورد نظر نیست.

کتاب تاریخ‌نگاران شیعه تا پایان قرن هفتم اثر علی امامی‌فر، به طور مشخص به تاریخ‌نگاری شیعیان در این دوره می‌پردازد. هدف اصلی در این اثر بیان مورخان شیعی و معرفی مختصر آثار آنهاست و هیچ گونه روند و رویکردی را در تاریخ‌نگاری شیعیان ترسیم نمی‌کند. ضمن اینکه بسیاری از آثار و کتب مهم شیعیان در این کتاب ذکر نشده است.

کتاب علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی اثر صادق آئینه‌وند که کتابی سودمند در تاریخ‌نگاری اسلامی است، مباحث متنوعی در این موضوع دارد. اشکال، شعبه‌ها و مکاتب تاریخ‌نگاری اسلامی به صورت موضوعی و منضبط، از محورهای این کتاب است. در این اثر به تاریخ‌نگاری شیعیان به گونه‌ای مستقل پرداخته نشده و تنها در خلال مباحث به آنها اشاره می‌شود.

کتاب نقش شیعه در فرهنگ و تمدن اسلام و ایران اثر علی اکبر ولایتی به معرفی تاریخ‌نگاران شیعه پرداخته و مطالب زیادی از این کتاب مبسوط به این موضوع اختصاص یافته است. نکته اول این است که در این کتاب مورخان و آثار آنها به صورت موضوعی دسته‌بندی نشده‌اند؛ دوم اینکه مورخان بر اساس سال شمار معرفی شده‌اند و روند تاریخ‌نگاری و سیر تحول آن بررسی نشده است. آنچه در این پژوهش ارائه می‌شود، تحقیقی متفاوت، منسجم و روشمند از تاریخ‌نگاری شیعیان در این دوره است؛ یک تقسیم ضابطه‌مند و موضوعی از سیر تاریخ‌نگاری شیعیان امامیه در این دوره، با تکیه بر اولویت‌ها و گرایش‌های فکری در تدوین آثار است.

در تفسیر: کتاب‌های فراوانی به تفسیر و مفسران شیعه پرداخته و هر یک از زاویه‌ای به این موضوع نگاه کرده‌اند که از جمله آنها می‌توان کتاب‌های التفسیر والمفسرون محمد هادی معرفت، التفسیر والمفسرون اثر ذهبی از مفسران اهل سنت، طبقات مفسران شیعه عقیقی بخشایشی، مفسران شیعه محمد شفیع و تفسیر و تفاسیر شیعه از عبدالحمید شهیدی را نام برد.

در پژوهش حاضر تلاش شده مطالب این آثار تکرار نشود. توجه به مفسران و تفاسیر شیعه در جهت تبیین روش‌ها و رویکردها (متدولوژی) و سیر تفسیرنگاری شیعیان و تحول آن در این دوره مورد نظر است. در واقع این کتاب درصدد است جایگاه تفسیر را در این دوره تبیین کند و به این نکته پردازد که تغییر در این دوره نسبت به گذشته چگونه بوده و چه روندی را سپری کرده و چه تحولی در تفاسیر شیعه ایجاد شده و برای آیندگان چه میراثی بر جای مانده است. اهمیت قرون پنجم و ششم در تفسیرنگاری شیعیان، جایگاه ویژه برای این علم لحاظ می‌کند که مورد توجه در این پژوهش است. آنچه ما در این بخش به دنبال آن هستیم نه معرفی مفسران و تفاسیر شیعه بلکه اولویت در معرفی روند تحول تفسیر و رویکرد مفسران است که نقطه عطفی در شیعه و بلکه جهان اسلام است.

در فلسفه: از آثار منتشر شده در موضوع فلسفه تاریخ علوم عقلی در تمدن اسلامی اثر ذبیح‌الله صفا است که کتابی سودمند در موضوع وضعیت علوم عقلی در جهان اسلام است. آثار شهید مرتضی مطهری نیز که موضوعات مختلف درباره فلسفه و علوم عقلی، دانشمندان شیعه، آثار و نظراتشان را به شایستگی مورد بررسی قرار می‌دهد، همچنین تاریخ فلسفه اسلامی اثر سیداسحاق حسینی کوهساری، بر مبنای معرفی فلاسفه اسلامی و آثارشان تدوین شده است. تاریخ فلسفه در اسلام اثر میان محمد شریف و تاریخ فلسفه اسلامی اثر هانری کربن به تاریخ فلسفه و فلاسفه اسلامی و فراز و فرود و نظرات فلاسفه و آثارشان اختصاص دارد. از آن جهت که مکاتب فلسفی و فلاسفه برجسته در این دوره ظاهر نشدند؛ اما رویکرد شیعیان به مباحث عقلی و دفاع از تفکر فلسفی در این دوره به نحو چشمگیری افزایش یافته و در مقابل آنها تفکر ضد فلسفی قرار داشته است، پژوهش حاضر درصدد بیان این رویکرد و دلایل آنهاست. در این کتاب رویکرد شیعیان در این حیطه تحلیل و بررسی می‌شود و مخالفت با علوم عقلی و طبیعی در برابر رویکرد عقل‌گرایانه شیعیان مورد نظر است.

در علم کلام: کتاب‌های مختلفی در این حوزه وجود دارد. برخی آثار به صورت خاص در این موضوع تدوین شده‌اند و برخی دیگر از آثار با محوریت فرهنگ و تمدن اسلامی هستند. از کتاب‌هایی که به طور خاص به علم کلام پرداخته‌اند می‌توان به کلام شیعه ماهیت، مختصات و منابع اثر محمدرضا کاشفی، سیر تطور کلام شیعه محمدمصفر جبرئیلی و تاریخ فرق اسلامی و مذاهب کلامی اثر غلامعلی آریا اشاره کرد. آنچه در این آثار پرداخته شده، تاریخ کلام شیعه و

معرفی متکلمان و نظرات کلامی آنهاست. این کتاب مهندسی دانشمندان شیعه را در علم کلام برجسته کرده و روند تحولات آنها را نسبت به دوره‌های قبل و اینکه چگونه این مهندسی در علم کلام منجر به تکامل و تحول آن شده تا این دوره به طور مشخص برای کلام شیعه دوره‌ای ممتاز گردد بررسی می‌کند.

در علوم ریاضی: نقش شیعیان در علوم ریاضی در کتب تاریخ و فرهنگ و تمدن اسلامی و برخی کتب اختصاصی این رشته قابل پیگیری است. اما در کتب موجود، ریاضی‌دانان شیعه یا مشخص نشده‌اند یا اینکه نقش آنها به صورت برجسته نمایان نیست. در این کتاب ریاضی‌دانان برجسته شیعه که موجب تحول در این علم شدند و نقش مهمی در آن داشتند معرفی و جایگاه شیعیان در علوم ریاضی در این دوره ترسیم می‌شود. کتاب‌های زندگی‌نامه ریاضی‌دانان دوره اسلامی اثر ابوالقاسم قربانی، درآمدی بر تاریخ ریاضیات مسلمانان از علی عبدالله دفاع و مقدمه‌ای بر تاریخ علم جرج سارتن به ریاضی‌دانان مسلمان پرداخته‌اند.

شناخت و نقد منابع

در این پژوهش برای بررسی شاخه‌های مختلفی از موضوعات فرهنگی منابع بسیاری استفاده شده است. منابع آن آثاری است که به صورت مستقیم یا غیرمستقیم، اطلاعاتی را در خصوص یک موضوع ارائه می‌دهد. دو دسته از آثار در گروه منابع قرار می‌گیرند: نخست، منابع دست اول که به لحاظ زمانی هرچه به موضوع تحقیق نزدیک‌تر باشند از وثاقت بیشتری برخوردار هستند که می‌توان از رجال نجاشی، وفيات الاعیان ابن خلّکان و المنتظم ابن جوزی یاد کرد؛ دوم، منابع متأخر که به صورت مستقیم یا غیرمستقیم اطلاعاتی را در خصوص موضوع ارائه می‌دهند؛ ولی درباره آن موضوع تحقیق نکرده‌اند و به عنوان منبع دست دوم قابل استفاده هستند. مجموعه‌های الذریعه، طبقات اعلام الشیعه و اعیان الشیعه از این قبیل هستند. آنها با اهداف متفاوت به شناساندن شخصیت‌ها و آثار مکتوب شیعی تا عصر خودشان پرداخته‌اند. براین اساس برخی منابع که در انجام این تحقیق مفید و کارساز بوده‌اند در دسته‌های ذیل قابل عرضه هستند.

فرهنگنامه‌ها

رجال و تراجم

– الفهرست شیخ طوسی (م ۴۶۰ق): ابوجعفر محمد بن حسن علی طوسی از دانشمندان و مفاخر شیعه محسوب می‌شود و به نوعی می‌توان گفت رجال شیعه در آثار او خلاصه می‌شود. سه کتاب رجال از اصول رجال اربعه شیعه متعلق به اوست. شیخ طوسی افزون بر اینکه در فقه صاحب مکتب و در رجال هم سرآمد بود، برخی از کتب رجالی مشهور مانند معالم العلماء از ابن شهر آشوب، فهرست منتخب الدین و رجال محقق حلّی، به تأسی و تأثیرپذیری از الفهرست او نوشته شده‌اند. الفهرست، در ذکر تألیفات شیعه و طرق و اسانید آن به همراه شرح حال راویان و اصحاب ائمه است. این کتاب هرچند دوره‌ای کوتاه از پژوهش حاضر را پوشش می‌دهد؛ اما مطالب سودمندی از آن مورد استفاده می‌باشد. هرچند مؤلف در مقدمه کتاب، به جرح و تعدیل رجال وعده داده اما بدان عمل نکرده است.

– رجال نجاشی (م ۴۶۳ق): ابوالعباس احمد بن علی بن احمد بن عباس نجاشی اسدی، معروف به ابن الکوفی، کتاب رجال او در زمره اصول رجال شیعه قرار دارد. درواقع رجال نجاشی به میراث مکتوب شیعه اختصاص دارد. نجاشی در کتاب خود، کتاب‌ها و مصنفات شیعه را در همه علوم فهرست کرده و در تراجم رجال به فهرست شیخ طوسی توجه داشته است؛ همان‌طور که برخی کتاب نجاشی را مکمل و اولین ذیل بر فهرست طوسی می‌دانند. نجاشی در مجموع ۱۲۶۹ نفر از مصنفان شیعه را معرفی کرده است. وی هدف خود از تألیف رجال را پاسخ‌گویی به این اتهام مخالفان بیان می‌کند که شیعه در تصنیف و نگارش، پیشینه‌ای ندارد. هرچند شیخ طوسی در مقدمه فهرست خود وعده بررسی حال رجال و جرح و تعدیل آنها را داده ولی به این وعده عمل نکرده است؛ اما نجاشی که چنین وعده‌ای نداده، بدان عمل کرده است. رجال نجاشی اطلاعات مفیدی در مورد دانشمندان شیعه، احوال و آثار آنها به‌دست می‌دهد. برخی اطلاعات هرچند خلاصه در مورد فرهیختگان شیعه در رجال نجاشی وجود دارد که در منابع دیگر نیست.

– لسان المیزان ابن حجر عسقلانی (م ۸۵۲ق): شهاب الدین احمد بن علی بن حجر عسقلانی، صاحب کتاب پر ارج لسان المیزان است که مطالب گوناگون تاریخی را در خود دارد و در شاخه‌های گوناگون حاوی نکات قابل توجه است. ارزش اثر وی برای این پژوهش آن است

که او مطالبی با اهمیت در تاریخ شیعیان را از منابعی مهم نقل می‌کند که اکنون در دسترس نیست. آثار ابن ابی طی و تاریخ ری از منتجب‌الدین از جمله این آثار هستند.

– الفهرست منتجب‌الدین: شیخ منتجب‌الدین ابوالحسن علی بن عبیدالله بن حسن بن بابویه (م ۵۸۵ق)، اثر مشهور او فهرست اسماء علماء الشیعه و مصنفیهم نام دارد. این کتاب مانند بسیاری دیگر از کتب رجالی، ذیل و تکمله‌ای بر فهرست شیخ طوسی است. مؤلف در این اثر، مشایخ شیعه را از زمان شیخ طوسی، که به دلیل معاصر بودن با او در فهرست شیخ ذکر نشده‌اند، تا زمان خود آورده است. کتاب الفهرست چگونگی حضور فرهنگی تشیع به خصوص ری را در قرن ششم نشان می‌دهد. از خواندن این کتاب می‌توان پی برد که اندیشمندان شیعی بسیار برجسته‌ای در این شهر زندگی می‌کردند و هر از چند گاهی میان آنها و علمای اهل سنت مناظره صورت می‌گرفت.

– اعیان الشیعه سید محسن امین (م ۱۳۷۱ق): شرح حال رجال سیاسی و علمی شیعه را به تفصیل آورده است و محدود به دوره خاصی نیست؛ بلکه از عصر نبوت تا دوره مؤلف را در بر دارد. او در این کتاب شرح حال شیعیان و زندگی‌نامه آنان را بررسی و در واقع نوعی تاریخ تشیع را با محوریت اشخاص و به شکل دائرةالمعارفی تدوین کرده است؛ به گونه‌ای که هر یک از اشخاص مدخلی برای این دائرةالمعارف شدند. مؤلف در این کتاب احوال دانشمندان امامیه، اعم از فقیهان، اصولیین، متکلمان، مفسران، مورخان، نسابین، فلاسفه، منطقیان، جغرافی دانان، منجمان، پزشکان، نحویان، صرفیان، علمای بلاغت، معانی، بیان، عروض، مصنفان، کاتبان و سایر ارباب دانش و هنر شیعه را که از آغاز اسلام تا زمان زندگی و حیات خودش ۱۱۷۳۳ نفر بودند، جمع آوری کرده و مقام و سابقه خدمت شیعیان را به فرهنگ و تاریخ اسلام، خاطر نشان کرده است. همچنین به مسائلی مانند پیدایش مذهب شیعه و شرح باورهای شیعیان که هم‌زمان با پیدایش اسلام و برابر با نص آشکار قرآن و تعلیمات عالیه اسلامی است، پرداخته و حرف‌ها و گفتارهای متعصبان و یا مغرضان سیاسی و نا آگاهان را بررسی، نقد و رد کرده و خدمات گران‌بهای دانشوران شیعی را به فرهنگ و تمدن اسلامی بیان کرده است.

– مجموعه الذریعه الی تصانیف الشیعه و طبقات اعلام الشیعه اثر شیخ آقا بزرگ تهرانی (م ۱۳۸۹ق): از علمای شیعه امامیه که اطلاعات جامعی را درباره آثار نویسندگان شیعه از آغاز تا زمان خود آورده است. انگیزه شیخ آقا بزرگ از تألیف مجموعه طبقات و الذریعه، تهیه

زندگی نامه و فهرستی از تألیفات و آثار قلمی شیعه بوده است. الذریعه براساس الفبایی عنوان اثر، به شرح حال نویسندگان و معرفی آثار آنان می‌پردازد. الذریعه ۵۵۰۹۵ کتاب و رساله را شناسایی کرده است. شیخ آقا بزرگ تهرانی در این کتاب بی‌مانند به تحقیقات بسیاری در زمینه‌های کتاب‌شناسی، نسخه‌شناسی، رجال، تراجم، لغت، تصحیح اشتباهات دیگران در نام کتاب‌ها، وفات مؤلفان و توضیح اصطلاحات علوم پرداخته است.

مؤلف در این کتاب به هنگام ذکر تألیفات مؤلفان به شرح مختصر زندگی آنان از قبیل ولادت، وفات، اساتید، تألیفات، مدفن و بسیاری از خصوصیات دیگر پرداخته است. کتاب طبقات اعلام الشیعه نیز دائرةالمعارفی در شرح احوال و آثار عالمان و رجال شیعه از قرن چهارم تا چهاردهم هجری قمری است. شیخ آقا بزرگ، این کتاب را برحسب تعداد قرون غیبت امام (علیه السلام) به یازده بخش تقسیم کرده و هر بخش را به قرنی از سده چهارم هجری تا چهاردهم هجری اختصاص داده است. در این کتاب، مطالب مربوط به هر قرن، به ترتیب حروف الفبای نام بزرگان شیعه آغاز، مرتب و تنظیم شده و نامی ویژه به آن داده شده است. در این کتاب، افزون بر شرح زندگانی بزرگان شیعه، از فضای حاکم بر زندگانی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی شیعیان، سخن گفته شده است. مجموعه طبقات اعلام الشیعه برای شناسایی دانشمندان و آثار شیعی ارزش فراوان دارد و شیخ آقابزرگ در مجموعه الذریعه، این مهم (معرفی آثار شیعی) را به حد کمال رسانده است. این کتاب‌ها برای شناسایی نقش شیعیان در تحولات فرهنگی جهان اسلام نقش مهمی ایفا و اطلاعات مفیدی در مورد دانشمندان شیعه ارائه می‌کنند.

شرح احوال

– معجم الادباء یاقوت حموی (م ۶۲۶ق): کتابی در شرح احوال، آثار، انساب و اشعار از علمای نحویون، لغت‌شناسان، قراء مشهور، مورخان و غیره است. در این کتاب، تاریخ ولادت، وفات، آثار افراد و در بعضی قسمت‌ها اشعاری از شاعران آمده است. عنوان‌ها در کتاب، به ترتیب حروف هجا آمده، اگرچه این ترتیب، گاهی به دقت رعایت نشده و گاهی مثلاً شرح حال شعرا در زمره شرح حال ادبا آمده است. در کتاب، منبع روایات آمده که نزدیک به ۲۵۰ مورد است؛ ولی به جهت ایجاز مطلب، سند روایات حذف شده است. شرح حال بعضی افراد در کتاب، به طور مفصل آمده مثل شرح حال صاحب بن عباد، ابوحنیف توحیدی، ابوالفتح بن عمید و

محمدمبن جریر طبری، ولی شرح حال بسیاری مختصر گفته شده است و این اختصار گویی موجب شده است اطلاعاتی کامل در دسترس پژوهشگر قرار نگیرد. از نکات مثبت کتاب برای این پژوهش آن است که مؤلف بسیاری از دانشمندان شیعه را آن گونه که شایسته‌اند توصیف می‌کند و احوال آنها را توضیح می‌دهد.

– وفیات الاعیان و انباء ابناء الزمان نوشته احمدبن شهاب الدین مشهور به ابن خلّکان (م ۶۸۱ق): وی در این کتاب شرح حال حدود هزار تن از دانشمندان علوم مختلف، امیران، وزیران و رجال را گرد آورده است و اطلاعات مفیدی در باب اخبار و احوال رجال مشهور اسلام به دست می‌دهد. از نکات مثبت اثر ابن خلّکان این است که منبع خود را در مورد اطلاعات ارائه شده بیان می‌کند. کتاب او فقط درباره خلفا، امرا و دانشمندان نیست؛ بلکه هرکس که میان مردم شهرتی داشته و اخبار احوالش مورد علاقه بوده، در این کتاب آمده است. از نکات دیگر، تنوع و فراوانی منابع مورد استفاده در این کتاب است. همان طور که نگارنده می‌گوید هیچ کتابی در دست مردم نبود که من از آن استفاده نکرده باشم.

این کتاب به صورت الفبایی مرتب شده و اطلاعات مندرج در ذیل نام به صورت مدون عرضه نشده بلکه تقطیع شده است. کتاب نظر مشخصی در معرفی رجال و دانشمندان شیعه ندارد و تنها به مناسبت از آنها یاد می‌کند. از آن جهت که این کتاب در نیمه قرن هفتم تألیف شده مطالب آن برای این کتاب اهمیت دارد. در برخی موارد تعامل علمی میان شیعه و سنی از این اثر استفاده می‌شود.

– تاریخ الاسلام ذهبی (م ۷۴۸ق): یکی از موسوعه‌های بسیار عریض و طویل در تاریخ و تراجم است که محصول جریان و مکتب تاریخ‌نگاری شام و مصر در قرن هشتم است. کتاب تاریخ الاسلام اثری گران سنگ است که بیشترین ارزش و اعتبارش، اقتباس آن از آثار بی‌شماری است که از روزگار پس از ذهبی از میان رفته و امروزه تنها وسیله ما برای رسیدن به آنها، مطالب نقل شده توسط ذهبی است. افزون بر این انسجام و چینش درست مطالب نیز که از جمله امتیازات تألیفات علمی ذهبی در تاریخ و رجال است، در این اثر هم به خوبی دیده می‌شود. از مطالب بسیار مفید برای این پژوهش، احوال دانشمندان شیعه، به خصوص در شام و حلب است. از معایب اثر ذهبی این است که او از دانشمندان اهل سنت بوده و بسیاری از حقایق شیعیان را بیان نمی‌کند؛ اما او به آثاری دسترسی داشته که برای تاریخ شیعیان اهمیت دارد. نمونه آنها، تاریخ الشیعه ابن ابی طی است که قطعاتی از آن توسط ذهبی نقل شده است.

از فوائد دیگر تاریخ اسلام ذهبی این است که چون حوادث را براساس سال‌شمار و وفیات هر سال بیان می‌کند، هم یافتن مطالب در آن آسان است و هم مطالب مفیدی مرتبط با اشخاص و حوادث مرتبط با آنها دارد که در منابع دیگر یافت نمی‌شود.

– الوافی بالوفیات صفدی (م ۷۶۴ق): صلاح‌الدین خلیل‌بن‌ایبک صفدی از مورخان شامی قرن هشتم بود. کتاب سی جلدی او در واقع تکمله‌ای بر کتاب وفیات‌الاعیان ابن‌خلکان و ادامه آن تا اواسط قرن هشتم است. این کتاب افزون بر آنکه احوال و اخبار رجال سیاسی را در بردارد، یک دوره تاریخ فرهنگی اسلام به‌شمار می‌رود. از آنجا که کتاب الوافی بالوفیات در مورد شیعیان و عملکرد فرهنگی آنها در این دوره، مطالبی آورده است که گاه در سایر منابع نیست، برای این پژوهش اهمیت دارد. ضعف این اثر، پراکندگی مطالب مرتبط با شیعیان در قسمت‌های مختلف کتاب است. نکته دیگر تعصب مذهبی مؤلف و نگاه بغض‌آلود او به شیعیان است و البته همین تعصب باعث شده مؤلف به شیعه بودن اشخاص مورد بحث تصریح کند.

– مجمع‌الآداب و معجم‌اللقاب ابن‌فوطی (م ۷۲۳ق): مؤلف این کتاب، کمال‌الدین عبدالرزاق‌بن‌فوطی الشیبانی معروف به ابن‌فوطی است. این کتاب درباره بسیاری از شخصیت‌های شیعه که مناصبی در دربار عباسیان داشته‌اند، اطلاعات کاملی آورده است و همچنین به نقش فرهنگی آنها نیز می‌پردازد. مؤلف به‌رغم سنی بودن از تعصب مذهبی برکنار است.

فرهنگنامه‌های محلی

بُغْيَةُ الطَّلَب فی تاریخ حلب ابن‌العَدِیم (م ۶۶۰ق): بغیة‌الطلب کتاب جامع و دقیقی در جغرافیا و تاریخ حلب است که اطلاعات مهمی درباره شام، مصر و عراق دارد. این کتاب مطالب سودمندی در شناخت وضعیت فرهنگی حلب و دانشمندان شیعه در این سرزمین ارائه می‌کند. کتاب دیگر ابن‌العَدِیم، زُبْدَةُ الحلب من تاریخ حلب نام دارد. این کتاب مستخرج از اثر بغیة‌الطلب است و به ترتیب توالی زمانی یا سال‌شمارانه تنظیم شده است. مؤلف در این کتاب به شرح حال امرا، اعیان و ملوک پیش و بعد از اسلام حلب پرداخته است.

کتاب‌های جغرافیایی

– مُعْجَمُ الْبُلْدَانِ یاقوت حموی (م ۶۲۶ق): این کتاب گنجینه‌ای از مطالب تاریخی، اجتماعی، فرهنگی و جغرافیایی است که به‌خصوص در مورد جغرافیای تاریخی شیعه و پراکندگی جمعیت